

Ontoloogiline antoloogia

Jaak Põldmäe „Eesti värsiõpetus” kui kunstiteos¹

1

Värsiõpetus on esoteeriline õpetus. See on mõeldud vähestele valitutele, keda võib ja lummas värs värsi pärast, ilma et sel oleks mingit mõistlikku seletust ja ilma et oodataks vähematki tunnustust väljaspool pühendatute siseringi. „Igasugune kunst on täiesti kasutu,” kirjutas kunagi Oscar Wilde (Tammsaare tõlkes),² ja see kehtib veel enam värsiõpetuse kohta: õpetus meetrikast, stroofikast ja foonikast, värsikõnest ja proosakõnest on veel kasutum kui meetrumid, stroofid, riimid ja eufoonia ise, sest mõlema väärtus on olemise enese väärtus. Aga olemisest pole vähematki kasu. Olemise väärtus seisneb selles, et olemine on olemas, ja tõtt öelda on just selles ka olendite peamine väärtus. Kõik teised väärtused alles tulenevad sellest, kõik kasulikud väärtused on olemise tulelised. Ontoloogia on olemise ökoloogia.

¹ Ettekanne värsiõpetuse sümpoosionil „Jaak Põldmäe 80” Tartu Ülikooli peahoones 12. novembril 2022.

² „All art is quite useless” – See tuntud maksimumilmus esmakordselt ajalehes (O. Wilde, A preface to „Dorian Gray”. – Fortnightly Review 1891, nr 291 (märts), lk 480–481), seejärel romaani „Dorian Gray portree” täiendatud trüki eessõnana, vt O. Wilde, The Picture of Dorian Gray. Toim ja kommentaar J. Bristow. Oxford–New York: Oxford University Press, 2006, lk 4 ja kommentaar lk 190. Eestikeelset tõlget vt O. Wilde, Dorian Gray portree. Tlk A. H. Tammsaare. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1929.

Seega on värsiõpetus esteetiline ontoloogia ja pühendatute ökoloogia.

Võib küll väita, et värsiõpetus on alles luulekunsti esimene aste, millest tuleb paratamatult edasi minna, kuigi üle hüpata päriselt ei saa. Kui keskendumine värsiõpetusele, keskendumine esimesele astmele, ilma kaugemale nägemata. Mõnes mõttes ongi see tõsi. Võib aga meenutada Konstantinos Kavafise varajast luuletust „Esimene aste” („Το πρώτο σκαλί”, 1895, esialgne pealkiri „Viimane aste”), kus noor luuletaja Eumenes Theokritosele kurdab, et on paari aastaga valmis saanud vaid ühe idüllilise, ning kurdab, et ei saa esimesest astmest kunagi edasi. Vanem luuletaja aga ütleb:

See jutt

on kohatu ja teotav.
Juba esimesel astmel seistes
peaksid olema rõõmus ja uhke.
Siia jõuda pole tühiasi,
mis oled saavutanud, on suur au.
Sest juba esimene aste
on tavalisest ilmast kõrgemal.
Et seada sinna oma jalga,
pead juba olema ideede linna
väarikas kodanik.
Ja selle linna kodanikuks saada
on raske, seda juhtub haruharva.³

Esimesele astmele jõudmine on *μεγάλη δόξα*, suur au, või ka suur ootus, suur unistus. Sellele keskendumine annab aga midagi veel. Ta annab luulekunsti nullkraadi, teatava puhta võimalikkuse, mis on justkui jää: ta ise ei ole elus, aga sulamisel tekib vesi, milleta polegi üldse elu, mis on elu algaine. Sellel esimesel astmel on seega

³ K. Kavafis, Kogutud luuletused. Tlk C. Pihelgas. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 19.

juba olemas ontoloogiline väärtus, keele ja luule kui olemise väärtus, mida ei pea millegi muuga põhjendama. Keeles peitub potentsiaal, keele enese vägi, mille luule (ja kirjandus üleüldse) maksimaalselt esile toob. Ning võime seda potentsiaali vallandada, teda näidata, rakendada ja mängima panna eeldab ühtlasi radikaalset tööd iseendaga, omaenese eluga. Elu vormitakse, allutatakse teatavale askeesile, nõnda et keel kui olemine hakkab selles elus pulbitsema, omandab erilise sära ja jõu. Seepärast saadaksegi „ideede linna” kodanikuks ainult haruharva, ja seepärast on juba esimesele astmele jõudmine suur au.

2

Michel Foucault andis 1983. aastal oma viimase suure intervjuu „Etika genealoogiast”, kus ta esitab idee, et esteetika vald võiks laieneda ka inimese elule:

Üks asi, mis mind hämmastab, on see, et meie ühiskonnas on kunst seotud ainuüksi objektide ja mitte indiviidide või eluga. Et kunst on midagi spetsialiseeritud, midagi sellist, mida teevad kunstnikest asjatundjad. Kuid miks ei võiks igapäev elu saada kunstiteoseks? Miks peaksid lamp või maja olema kunstiteosed, mitte aga meie elu?⁴

Foucault leiab, et kui meie ise (pr *soi*) ei ole meile ette antud (nagu eeldas Jean-Paul Sartre), tulenevat sellest „ainult üks praktiline järeldus: meil tuleb luua iseennast nagu kunstiteost”. Foucault’ meelest on aga Sartre siiski eksinud, püüdes loomingulist tööd redutseerida enesesuhtele, mida ta hindab „autentsuse” moraalse kriteeriumi

⁴ M. Foucault, Eetika genealoogiast: poolelioleva töö ülevaade. Tlk H. Krull. – M. Foucault, Teadmine, võim, subjekt. (Avaldatud Eesti raamat.) Koost M. Tamm. Tallinn: Varrak, 2011, lk 324.

põhjal. Liikuda tuleks hoopis vastupidises suunas, säilitades niihästi loomingut kui ka enesesuhte iseseisvuse, kuid otsides ühtlasi nendevahelist korrelatsiooni, ilma moraalse hinnanguga kiirustamata.

Huvitav on see, et oma analüüsidest Baudelaire’ist, Flaubert’ist jt viib Sartre loomingulise töö tagasi teatava suhteni enesesse – autori suhteni enesesse –, millel on kas autentsuse või mitteautentsuse vorm. Mina tahaksin öelda risti vastupidist: me ei peaks viima kellegi loomingulist tegevust tagasi seleni, mis laadi suhe tal on iseenesesse, vaid peaksime suhestama tema suhet enesesse loomingulise tegevusega.⁵

Loomingut ei peaks seega taandama suuremale või vähemale autentsusele. Enesesuhe on alati autentne, ja looming on selle enesesuhte väljendus, kuid mitte otseselt – loomingus võib nähtavale tulla enesesuhte muutusi, mis on alles sündimata või mis võiksid sama hästi avalduda ka teist laadi loominguna. Loomingul enesel on jõud, mis võib enesesuhtet muuta, ja looming võib avada võimalusi, mis muidu poleks kunagi avanenud, st ta võib enesesuhtest justkui ette tõtata. Ja vastupidi, enesesuhe võib muutuda tõeliselt produktiivseks alles loomingus, nõnda et looming saab inimese elu üheks olulisemaks osaks, mis aitab tal iseene loomist jätkata, tihti etteaimamatus suunas. Nõnda võibki samal ajal luua kunstiteoseid ja iseenda elu, iseenda elu kui kunstiteost.

„Eesti värsiõpetus” on Jaak Põldmäe enesesuhte väljendus. See enesesuhe on ühtlasi loonud midagi, mida võiks vaadelda kunstiteosena: teisisõnu, see on Põldmäe elu kui kunstiteos, mille saab suhestada tema loomingulise tegevusega, ehk täpsemalt – ühe raamatuga. See raamat on praegu

⁵ Samas, lk 325.

Jaak Põldmäe loomingulise väe peamine tunnistaja. Võiks öelda, et see raamat on nüüdseks endasse koondanud kogu Põldmäe elu, tema enesesuhte, nii nagu juhtub Edgar Allan Poe novellis „Ovalne portree”. „Eesti värsiõpetus” on tema elu neelanud, aga nõnda, et sellest elust on saanud kunsti-teos, ja tema enesesuhe tuleb sellest raamatust tagasi, tuleb sellest välja ja seisab meie ees, puhta vormina ja täieliku nägemusena. Jaak Põldmäe on nüüd „Eesti värsiõpetus”, aga „Eesti värsiõpetus” ei ole veel Jaak Põldmäe, vaid ta alles avab meile ühe ukse, lõõb olemise sisse mõra, mis laieneb ja avardub, kuni ilmub nähtavale üks figuur. See kuju ongi Jaak Põldmäe, nõnda nagu ta praegu meieni ulatab. Puhas vorm, puhas nägemus, puhas raamat.

3

Varane Foucault seostas kirjandust hullumeelsusega. Nagu näitab Philippe Jousset, on ta eristanud kirjanduse olemist, selle ontoloogiat (*être de la littérature*), ja kirjandust kui konventsiooni, klasseerimise viisi, mille põhjal üks või teine teos liigitatakse kirjanduseks. Sel juhul on teosed üksnes „olevad” (*etants*), mis vastanduvad kirjanduse olemisele, viimane aga pole „mitte midagi substantsiaalset, vaid avanev lõhe [*l'écart qui s'ouvre*], keele ja teose vahel haigutav kuristik [*béance*]”.⁶ Niisiis on meil justkui kaks kirjandust: kirjandus kui liigitus ja kirjandus kui ilmutus.

Jaak Põldmäe alustab ilmselgelt kirjandusest kui liigitusest. Kirjanduseks liigitatu liigitub omakorda proosaks ja värssiks, mille eristamise probleem on tema arvates analoogne žanripiiride määramisega:

Nii žanripiirid kui ka proosa- ja värsskõne piirid kulgevad eri tunnuste järgi eri teoseid pidi ning miinimumtun-

nuseks luule eristamisel proosast jääb värssideks jagunemine.⁷

Värss on luule põhiline väline eristaja, sest piirid kirjanduse põhiliikide (luule, eepika ja dramaatika) vahel ei lange ühte proosa ja värsi vahelise piiriga.⁸

Seegi piir pole aga selge, sest „proosa-luuletuste puhul on tihti raske öelda, kas on tegemist värssiga või mitte”⁹ Võime siit teha kaks olulist järeldust. Esiteks, värss on Põldmäe pruugis ülimuslik mõiste, mille olemasolu kaudu saab defineerida luulet ja mille puudumisest peaks algama proosa. Kuigi Põldmäe vaatleb „Stroofika” peatükis ka paljusid vorme, mis traditsiooniliselt kuuluksid žanriteooria valda (sonett, ballaad, gaseel, tanka jt), ei ole luule tema jaoks määratletav žanrite loetelu kaudu. Luule on põhimõtteliselt avatud, selle miinimumtunnus on värss, kuid „värssilistest liigendusest on mõtet rääkida vaid sedavõrd, kuivõrd ta ei ühti proosaliiendusega – proosaliiendus aga lähtub süntaksist ja lause sisust”.¹⁰

Teiseks, Põldmäe silmis on proosaluuletus autonoomne vorm, millel võib olla hulk värsskõne tunnuseid (intonatsiooni ühetaolisus, emfaatilised kordused, kõne- ja lausekujundid, instrumentatsioon, riim jne), kuid mille teeb keerukaks tõsiasi, et värssid jäävad siin nähtamatuks.¹¹ See tähendab, et proosaluuletus sisaldab mingeid hüpoteetilisi üksusi, mille liigendus ei ühti süntaksi ja lause sisuga. Nõnda on Põldmäe žanriteooriast taas mööda põiganud. Põhiküsimuseks jääb nüüd see:

⁷ J. Põldmäe, Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 42.

⁸ Samas, lk 36.

⁹ Samas, lk 41.

¹⁰ Samas, lk 47.

¹¹ Üheks näiteks toob Põldmäe Albert Kivika „Kantseli”, mis „erineb luulest ainult oma graafilise kujunduse poolest” (lk 40–41).

⁶ P. Jousset, Michel Foucault et la littérature. – Poétique 2022, kd 191, nr 1, lk 4.

miks tahavad luuletajad mõnikord värse peita? Põldmäe sellele vastanud ei ole, kuid ilmselgelt seisame siin haruteel: me peame kas kehtestama tingimused, mis toetaksid värssi kui printsiipi, või pöörduma tagasi žanrite juurde. Viimasel juhul oleks proosaluuletuse autonoomia kaitstud, kuid sõltumatu „värsilise liigenduse” ideed peaks võtma kui hüpoteesi, mis nõuab igal üksikjuhul uuesti kinnitamist.

Kuid Jaak Põldmäe „Eesti värsiõpetus” on ka antoloogia. See on ulatuslik katkendite valik, kuskil 200–300 luulekatke vahel, mis kõik on näideteks toodud ühe või teise formaalse tunnuse tõttu, olgu selleks häälikukordus, ridade arv, värsimõõdu eripära, siirde tüüp, kanooniline vorm või mis tahes muu ainuline moment. Sellest kaleidoskoopilisest virvarrist hakkab aga läbi kumama miski, mis pole ei rohkem ega vähem kui kirjanduse hullus: siin ilmubki nähtavale „keele hullumeelus, sõnade haigus, mis ühtlasi on nende

tõde”.¹² Kõige haruldasemad, veidramad või vanaaegsemad vormid on siin kõrvuti kõige tavalisemate, lihtsamate või modernsematega; mõnel robustse moega palal on keeruline struktuur, mõned lihtsad poeetilised võtted muutuvad markantseks ja tähelepanuväärseks jne. Lühidalt, Põldmäe raamat näitab, et kõigi vormiliste võtete ja tehniliste nippide taga valitseb keeleline tohuvabohu, midagi pöörast ja taltsutamatu – ehk teisisõnu, värsskõne ja seega luule ongi formaliseeritud hullus, mis omakorda on kirjanduse olemus.

Antoloogiline värsiõpetus on seega ühtlasi ontoloogiline värsiõpetus: sellest sööstab, pressib ja purskub esile kogu kirjanduse metsikus, keele ja luule äärmised võimalused, mille ainuke väärtus on see, et nad on olemas, et nad on keele olemine ise. Toogem lõpetuseks mõned näited Põldmäe ontoloogilisest antoloogiast, ilma autoreid nimetamata:

*Selle ilma igav kainus / rõhub nagu raudne soomus ...
kimbukese sinilolli / kinkisin ma sulle ...
Vastastikustatatumatelegi / vastastikustatavatelegi / vastik on vastastikustamine ...
kumb jumal ise toob, kumb jumal annab neile ...
Sa lähed varbail pilve valged kalad ...
Düpp dii dübidabu dii dah ...
Lumehunt karjub keskööl kirikuaias ...
Sütt-amm arm / mo sütt-amm sütiskelle / Aaa! ...
kel oma koera pole / tõstku käsi / ta juures peatub vaba taksikoer ...
Pagiseb, hulvab ja vilistab üle raja / tõmbtuul, o tõmbtuul! ...
näed oma silmi ja küsid / vaimu tagasi salmist ...
Tilli-lilli lilli-line lilliken, / Illiken. / Tiuda-tiuda tiokene, / Ene!*

Põldmäe antoloogia on näidanud, kuhu eesti keel võib minna, ja mitte ainuüksi seda, kuhu ta on juba läinud, vaid kuhu ta ei ole läinud, aga ometi minna võiks. Kirjandus on kõik see, mida keel teha võib, see kirjanduse ja keele elu on aga ühtlasi meie elu, nii palju kui me elame keeles. Nõnda on ka „Eesti värsiõpetus”

elu, elu kui kunstiteos, taltsutamatu pöörasus ja iseenese loomine.

HASSO KRULL

¹² **F. P. Adorno**, *Le Style du philosophe*. Foucault et le dire-vrai. Paris: Kimé, 1996, lk 39; tsit P. Jousset, *Michel Foucault et la littérature*, lk 5.